

Framtiden i våre hender
Februar – 2024

Rettighetsbrudd bak norsk tomatimport

av Emil Beddari

Framtiden i
våre hender

Tittel: Rettighetsbrudd bak norsk tomatimport

Forfatter: Emil Beddari

Utgivelse: Februar 2024

Utgiver: Framtiden i våre hender, Økernveien 94, 0579 Oslo

Ansvarlig redaktør: Ingrid Næss-Holm

Kvalitetssikrere: Carin Leffler og Ingrid Næss-Holm

Fotografi: Åsta Skjervøy

Notat om omslagsfoto: Arbeideren avbildet over jobber med eksportproduksjon av tomat til Nord-Europa, men er ikke en av våre kilder om brudd på arbeidsrettigheter. Disse kildene er ikke avbildet med ansikt, for å bevare deres anonymitet.

Det oppfordres til å sitere og bruke opplysninger fra denne rapporten. Framtiden i våre hender oppgis som kilde

Innhold

1 – Forord	2
2 – Foreword	4
3 – Bakgrunn	6
Hvorfor tomater fra Almería?	7
Tidligere dokumenterte rettighetsbrudd i det sør-spanske jordbruket.....	10
4 – Metode	12
5 – Resultater	14
Hovedfunn	14
Rettighetsbrudd som kan knyttes til Norge.....	14
Hvilken påvirkning har Norge på industrien i Almería?.....	19
Bama og Coop sine svar på informasjonskrav og avsløringer.....	20
Importører lener seg på kritikkverdige sertifiseringer.....	23
6 – Anbefalinger	26
7 – Vedlegg	28

Figurer og tabeller

Figur 1: Import av fersk frukt og grønt i 2022 (prosent av total vekt importert).....	6
Figur 2: Kart over den iberiske halvøy, med provinsen Almería markert i gult og provinshovedstaden med et oransje punkt. Kartdata: GeoBasis-DE/BKG 2009 og Opendatasoft. .	7
Tabell 1: Sesong for tomat fra en av Bamas leverandører i Almería (oransje betyr tilgjengelig)	9
Tabell 2: Rettighetsbrudd avdekket i Huelva og Almería av Ethical Consumer.....	11
Tabell 3: Riskorangering fra Global G.A.P. Country Risk Classification 2024, som er basert på Worldwide Governance Indicators fra Verdensbanken.....	28

1 – Forord

På verdensbasis er jordbruket en av de økonomiske sektorene med størst risiko for brudd på menneskerettigheter.¹ Når vi i Norge importerer over halvparten av maten vi spiser, kan vi være trygge på at den maten er produsert under anstendige arbeidsforhold? Det ville vi i Framtiden i våre hender finne ut av.

Norge importerer årlig tonnevis med fersk frukt og grønt – i 2022 til en verdi av over 12 milliarder kroner.² Blant importlandene finner vi på topp tre land som alle har forhøyet risiko for brudd på arbeidsrettigheter:^{3,4} Når Norge handler med selskaper i utlandet – og spesielt i land med dårlig rettsvern – er det en reell risiko for at vårt frukt- og grøntforbruk bidrar til å finansiere menneskerettighetsbrudd i produksjonslandet.

Høsten 2023 reiste derfor tre av våre kollegaer til Spania for å se nærmere på norsk import av tomater. Norge kjøper mye fersk frukt og grønt fra Spania gjennom året, særlig på vinterstid utenfor norsk sesong. Mye av denne kommer fra “plasthavet” i Almería, et område i Sør-Spania med over 400 kvadratkilometer plastdrivhus der billig arbeidskraft fra migrantarbeidere fra Nord-Afrika, Latin-Amerika og Øst-Europa utgjør en av de viktigste innsatsfaktorene.

På reisen fant vi en rekke graverende forhold. Vi avdekket flere alvorlige rettighetsbrudd i grønnsaksdrivhus i Almeria som leverer til de norske grossistene Bama og Coop. Særlig ulovlige oppsigelser, tilbakeholdelse av lønn og underbetaling går igjen hos leverandørene. Flere arbeidere forteller også om generelt uverdige arbeidsforhold, som jevnlig verbal trakassering, manglende beskyttelse mot sprøytemidler, og manglende drikkevann i varme drivhus.

Når vi har fremlagt informasjonen for Bama og Coop sier de at de ikke har vært klar over disse forholdene. Dette til tross for at det blant annet finnes flere rettsdommer knyttet til ulovlige oppsigelser av drivhusarbeidere. Det overrasker oss at ikke Bama og Coop har hatt bedre kjennskap til arbeidsforholdene hos egne leverandører, all den tid deler av informasjonen ikke bare er godt kjent blant lokale aktører de har dialog med, men også er offisielle rettsavgjørelser.

Nå sier Bama og Coop at de tar sakene vi har avdekket på alvor. Det skulle bare mangle. Norske forbrukere ønsker ikke å kjøpe varer som kommer fra ulovlige og uverdige arbeidsforhold.⁵ Norske selskaper er dessuten både moralsk og rettslig forpliktet til å bruke sin innflytelse når de kjøper varer og tjenester. De har en plikt til å kartlegge og forebygge risiko for brudd på menneskerettighetene og arbeiderrettigheter i egen leverandørkjede, men de har også en mulighet til å forbedre menneskerettssituasjonen lokalt ved å premiere de leverandørene som utmerker seg på sosial og miljømessig bærekraft.

¹ UNODC, 2020. [Global Report on Trafficking in Persons 2020](#).

² Statista, 2023. [Import value of vegetables into Norway 2009-2022](#) og [Import value of fresh or dried fruit and nuts into Norway 2009-2022](#).

³ Topp tre i 2022 var Italia, Spania og Tyrkia. For risikorangering av de andre landene i Europa, se anneks 1.

⁴ SSB. [Tabell 08801](#).

⁵ Boston Consulting Group, 2021. [Norwegian Consumer Sentiment 2021](#).

Du og jeg må kunne være trygge på at maten vi spiser er trygg, også for de som lager den. På bakgrunn av våre avsløringer krever vi at Bama og Coop forbedrer sine aktsomhetsvurderinger og kontrollsystemer for å sikre menneskerettigheter i sine leverandørkjeder. Så kan du og jeg spise tomat med god samvittighet.

Med vennlig hilsen
Anja Bakken Riise
Leder, Framtiden i våre hender

2 – Foreword

Globally, agriculture is one of the economic sectors with the greatest risk of human rights violations.⁶ When we in Norway import more than half of the food we eat, can we be sure that these products are produced under decent working conditions? That's what we at The Future in Our Hands Norway wanted to find out.

Norway imports tonnes of fresh fruit and vegetables every year - worth more than NOK 12 billion in 2022.⁷ Among our top three importing countries, all have an elevated risk of labour rights violations.^{8,9} When Norway trades with companies abroad – and especially in countries with lower legal protections – there is a real risk that our fruit and vegetable consumption contributes to financing human rights violations in the country of production.

In the autumn of 2023, three of our colleagues travelled to Spain to take a closer look at Norwegian imports of tomatoes. Norway buys a lot of fresh fruit and vegetables from Spain throughout the year, especially in the winter months outside the Norwegian growing season. One of the most important areas for export production in Spain is the "plastic sea" in Almería, an area in southern Spain with over 400 square kilometres of plastic greenhouses where cheap labour from migrant workers from North Africa, Latin America and Eastern Europe is one of the main drivers of a large-scale export industry.

During the trip, we uncovered several serious workers' rights violations in vegetable greenhouses in Almeria that supply the Norwegian wholesalers Bama and Coop. Illegal dismissals, withholding of wages and underpayment are recurring among these suppliers. Several workers also report generally degrading working conditions, such as regular verbal harassment, lacking protection against harmful chemicals, and a lack of drinking water in hot greenhouses.

When we presented the information to Bama and Coop, they admit they were unaware of these conditions. This is despite the fact that there are even several court judgments relating to illegal dismissals of greenhouse workers and withholding of pay. We are surprised that Bama and Coop have not had better knowledge of working conditions among their own suppliers, given that some of the information is not only well known among local actors that they liaise with, but is also found in official court decisions.

Bama and Coop are saying that they take the issues we have uncovered seriously, as they should. Norwegian consumers do not want to buy goods that come from illegal or undignified labour conditions.¹⁰ Norwegian companies are also morally and legally obliged to use their influence when purchasing goods and services. They have a duty to identify and prevent the risk of human rights and labour rights violations in their own supply chain, but they also have an opportunity to improve the human rights situation locally by rewarding suppliers that work proactively to promote social and environmental sustainability.

⁶ UNODC, 2020. [Global Report on Trafficking in Persons 2020](#).

⁷ Statista, 2023. [Import value of vegetables into Norway 2009-2022](#) and [Import value of fresh or dried fruit and nuts into Norway 2009-2022](#).

⁸ Top three in 2022 were Italy, Spain and Turkey. For other European countries, see annex 1.

⁹ SSB. [Tabell 08801](#).

¹⁰ Boston Consulting Group, 2021. [Norwegian Consumer Sentiment 2021](#).

Based on our investigation and the infractions uncovered, we demand that Bama and Coop – as some of Norway's largest importers of food – improve their due diligence and control systems to ensure human rights in their supply chains. Norwegian consumers must be able to be confident that the food we eat is safe, also for those who make it. Only then then can we enjoy tomatoes and other imported fruit and vegetables with a clear conscience.

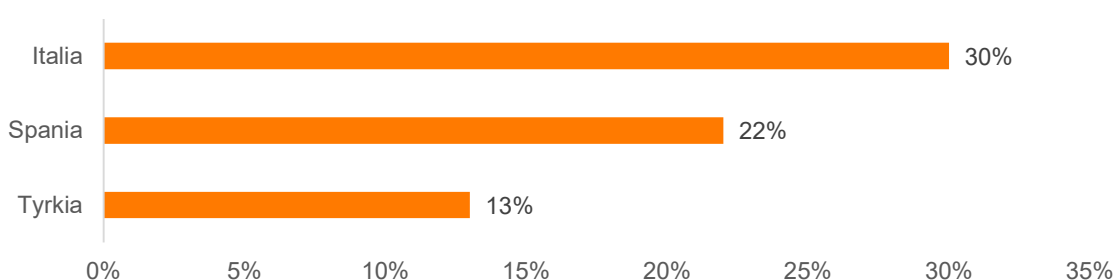

Anja Bakken Riise
CEO, Future in Our Hands

3 – Bakgrunn

Jordbruk er en av sektorene i verdensøkonomien med størst risiko for brudd på menneskerettigheter, ifølge FN.¹¹ Norge importerer over halvparten av maten vi spiser, og i flere av landene vi importerer fra er det utbredte utfordringer med utnyttelse av arbeidere.^{12,13} I denne rapporten har vi sett nærmere på arbeidsforholdene i tomatdrivhus i Spania.

Norge importerte fersk frukt og grønt fra 63 land i 2022, og på topp tre rangerer land som alle har forhøyet risiko for brudd på arbeidsrettigheter:^{14,15}

Figur 1: Import av fersk frukt og grønt i 2022 (prosent av total vekt importert)

Vi importerer årlig tonnevis med fersk frukt og grønt – i 2022 til en verdi av over 12 milliarder kroner.¹⁶ Når vi handler med selskaper i utlandet – og spesielt i land med dårlig rettsvern – er det en reell risiko for at forbruk i Norge bidrar til å finansiere menneskerettighetsbrudd i produksjonslandet. Derfor er det viktig at norske selskaper som importerer varer tar ansvar for holde oversikt over hva slags arbeidsplasser de finansierer i sine leverandørkjeder. De kan og plikter å minimere risiko for brudd og bidra til at varene er produsert under anstendige arbeidsforhold og grunnleggende menneskerettigheter.

Dette ansvaret er definert i den norske åpenhetsloven, som igjen bygger på viktige OECDs retningslinjer¹⁷. Ifølge loven skal norske selskaper over en viss størrelse gjennomføre aktsomhetsvurderinger knyttet til overholdelse av menneskerettighetene i sin leverandørkjede, og de skal redegjøre for disse både i en årlig rapport og gjennom svar på spørsmål fra allmenheten.¹⁸

¹¹ UNODC, 2020. [Global Report on Trafficking in Persons 2020](#).

¹² NIBIO, 2023. [Slik beregner vi selvforsyningsgrad](#).

¹³ Mange av de 63 landene i kilden under har enten medium eller høy riskorangering fra [Global G.A.P. Country Risk Classification 2024](#), som er basert på [Worldwide Governance Indicators](#) fra Verdensbanken.

¹⁴ For de andre landene i Europa, se annek 1.

¹⁵ SSB. [Tabell 08801](#).

¹⁶ Statista, 2023. [Import value of vegetables into Norway 2009-2022](#) og [Import value of fresh or dried fruit and nuts into Norway 2009-2022](#).

¹⁷ OECDs retningslinjer tar utgangspunkt i sentrale FN- og ILO-konvensjoner,

¹⁸ Definert i [§ 3 i Åpenhetsloven](#): «Virksomheter som omfattes av [regnskapsloven § 1-5](#), eller som på balansedagen overskrider grensene for to av følgende tre vilkår: 1. salgsinntekt: 70 millioner kroner; 2. balansesum: 35 millioner kroner; 3. gjennomsnittlig antall ansatte i regnskapsåret: 50 årsverk. Morselskaper skal regnes som større virksomheter dersom vilkårene er oppfylt for mor- og datterselskaper sett som en enhet.»

Aktsomhetsvurderinger er «en arbeidsmetode for å kartlegge, forebygge, gjøre rede for og følge opp hvordan faktiske og potensielle negative konsekvenser av virksomheten skal håndteres».¹⁹

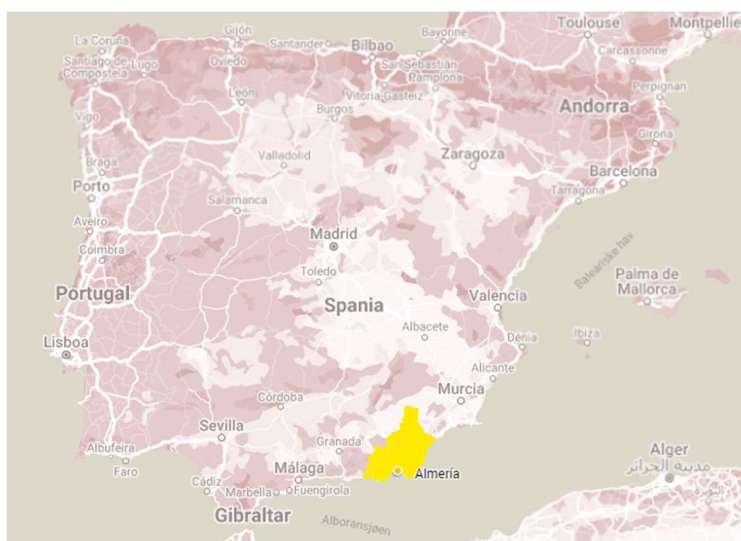
I dette arbeidet har vi brukt åpne kilder, innsyn i rettsdokumenter, gårdsbesøk og intervjuer for å grave i arbeidsforholdene bak norsk tomatimport fra Spania. Vårt mål var å undersøke om selskapene som leverer til norske matbutikker tar ansvaret sitt på alvor og gjør det de kan for at våre handleturer ikke bidrar til ulovlig utnytting av mennesker. Dessverre avdekket vi flere rettighetsbrudd i leverandørkjedene, samt svakheter i måten norske importører vurderer arbeidsforholdene på gårdene de kjøper fra.

Hvorfor tomater fra Almería?

Vi har valgt å sette søkelyset på Almería i denne rapporten fordi Spania er et viktig eksportland for det norske markedet, mye av landets grønnsaksproduksjon foregår i denne provinsen, og kontrastene i arbeidsforhold her er veldig store på et lite område.

I Norge er tomaten en av våre mest spiste grønnsaker:^{20,21} I gjennomsnitt spiser vi årlig 7 kg ferske tomater hver, eller omtrent 70 vanlige tomater.^{22,23} Vi er blitt vant til å spise ferske tomater året rundt, og selv med mange norske produsenter er vi avhengige av import på vinterstid.

I 2022 importerte vi over 11 300 tonn ferske tomater fra Spania, noe som utgjorde 47 prosent av den totale importen til Norge av tomater.^{24,25} Mye av dette er fra provinsen Almería i Sør-Spania, som står for store deler av landets tomateksport.²⁶ Mange av selskapene på leverandørlistene for tomat til Bama, og tidligere også Coop, finner vi nettopp her.²⁷

Figur 2: Kart over den iberiske halvøy, med provinsen Almería markert i gult og provinshovedstaden med et oransje punkt. Kartdata: GeoBasis-DE/BKG 2009 og Opendatasoft.

¹⁹ Forbrukertilsynet, 2023. [Aktsomhetsvurderinger](#).

²⁰ Helsedirektoratet, 2023. [Utviklingen i norsk kosthold 2023](#).

²¹ Tomat er ifølge [botanisk definisjon](#) et bær, men er i dagligtale oftest omtalt som en grønnsak.

²² Opplysningskontoret for frukt og grønt, 2020. [Frukt og grøntstatistikken 2020](#).

²³ MatPrat, 2024. [Vekt til mengde «tomat»](#).

²⁴ SSB. [Tabell 08801](#).

²⁵ Opplysningskontoret for frukt og grønt, 2022. [Frukt- og grøntstatistikk 2022](#).

²⁶ Junta de Andalucía, 2022. [Andalusian agri-food exports close 2022 with a historical record of €14,061M](#).

²⁷ Delt av med Framtiden i våre hender gjennom våre informasjonskrav.

Området El Ejido i Almería, kalt "Plasthavet".

Langs middelhavskysten i Almería foregår stortilt eksportproduksjon av frukt og grønt under et tak av over 400 kvadratkilometer plastdrivhus, også kalt «Plasthavet».²⁸ Her finnes gode arbeidsforhold med fagorganiserte arbeidere og ressurseffektiv produksjon ved siden av gårder med lovbrudd der utnyttede og underbetalte migrantarbeidere jobber i farlig høye temperaturer med manglende beskyttelsesutstyr mot sprøytemidlene som brukes. Situasjonen kritiseres blant annet av Olivier De Schutter, FNs spesialrapportør på menneskerettigheter.²⁹

«I årevis har myndigheter og arbeidsgivere i Sør-Spania lent seg tilbake og sett på mens arbeidsinnvandrerne har utholdt de mest grusomme og umenneskelige arbeidsforhold.»

Når anstendige og kritikkverdige arbeidsforhold sameksisterer i én provins, synliggjør det behovet for gode kontrollsystemer og aktsomhetsvurderinger blant norske selskaper, herunder grossistene Coop og Bama som Norges største importører.

Migrantarbeiderne som ankommer Spania uten visum og ikke er EU-borgere er spesielt utsatte fordi de må oppholde seg i landet i tre år før de kan få arbeidstillatelse.³⁰ Det finnes andre veier til visum, men alle arbeiderne vi intervjuet hadde gjennomgått denne prosessen. Fordi de kommer til Spania for jobb har de behov for penger for å overleve i denne perioden, og mange arbeider derfor svart i drivhus som er villige til å se den andre veien, ofte i bytte mot enda dårligere lønninger.

Framtiden i våre hender mener ikke at Norge burde slutte å kjøpe tomater og andre grønnsaker fra Almería, men vil synliggjøre dette som ett eksempel på en utfordrende situasjon med forhøyet risiko for brudd på arbeidsrettigheter. Gode produsenter i område burde støttes i høyere grad.

Viktigheten av tomat i Almería

Mens naboer produserer mye agurk, melon og bær, har tomat lenge vært en av de viktigste drivhusvekstene for eksportproduksjon i Almería. Tomatplanten er godt tilpasset landskapet: Plantene drar god nytte av at provinsen har mye sol og høye temperaturer, og at grunnvannet er litt salt, som tomater trives godt med. Tomatproduksjon er også svært arbeidsintensiv – særlig småtomater som ofte plukkes én og én for hånd – og Almería har bygget en stor eksportindustri på billig migrantarbeid fra Nord-Afrika, Latin-Amerika og Øst-Europa. Anslagsvis er 69 prosent av arbeiderne utenlandske, og over halvparten av disse er fra nabolandet Marokko.³¹

²⁸ NASA, 2022. [Almería's Sea of Greenhouses](#).

²⁹ Ethical Consumer, 2023. [Supermarkets and migrant workers' rights abuses in Spain](#). Sitat oversatt fra engelsk av rapportforfatter.

³⁰ Boletín oficial del estado, 2000. [Organic Law 4/2000, of January 11, on the rights and freedoms of foreigners in Spain and their social integration](#).

³¹ Servicio Jesuita a Migrantes, 2023. [Naufragar en el mar de plástico](#).

Fordi jordbruk er Almerías største næring – med en eksportverdi på over 3,7 milliarder euro i 2022 (over 42 milliarder kroner) – er tomater som en av de viktigste vekstene derfor en av grunnsteinene i den lokale økonomien.³²

I drivhusene produseres det året rundt. Men den mest intensive perioden er på vinteren, når det er mindre konkurranse fra europeiske lands egenproduksjon. Europeiske forbrukere foretrekker å spise grønnsaker fra sitt eget land når det er i sesong, men importerer utenfor sesong for å ha tilgang til ferske produkter.³³

Offentlig kunstverk i sentrum av Almería by med en stilisert tomat i stedet for et hjerte.

Tabell 1 viser en tilbudskalender fra en av Bamas leverandører i Almería. Tomatproduksjonen foregår året rundt, med vekt på å ha produkter tilgjengelig i vinterhalvåret fra november til april.³⁴

Tomatsort	Måneder tilgjengelig for eksport											
	Jan	Feb	Mar	Apr	Mai	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov	Des
Tomatoes cherry red												
Tomatoes cherry vine red												
Tomatoes cherry yellow												
Tomatoes cherry plum orange												
Tomatoes cherry plum red												
Tomatoes cherry plum vine red												
Tomatoes cherry plum yellow												
Tomatoes cocktail												
Tomatoes plum												
Tomatoes round												
Tomatoes vine												

Tabell 1: Sesong for tomat fra en av Bamas leverandører i Almería (oransje betyr tilgjengelig)

I løpet av de siste årene, og særlig siden 2019, har det skjedd en gradvis dreining over fra tomat til større produksjon av paprika og andre drivhusvekster. Dette er dels fordi arbeidskraft har blitt dyrere med regjeringsvedtak i 2019³⁵ og lovendringer i 2021³⁶ som innebærer økt minstelønn og færre midlertidige kontrakter. Det favoriserer mindre arbeidsintensive vekster som paprika. Og dels fordi økt bruk av avsaltingsanlegg gir tilgang på mindre saltholdig ferskvann slik at også agurk, paprika og andre mer ømtålige planter kan dyrkes mer effektivt i storskala.³⁷ I tillegg fortalte flere av våre intervjuobjekter i Almería at eksportnæringen er presset av økende frukt- og grøntproduksjon i Marokko, der arbeidsrettigheter står svakere og lønninger er enda lavere.

³² Junta de Andalucía, 2022. [Andalusian agri-food exports close 2022 with a historical record of €14,061M.](#)

³³ CBI, 2023. [What is the demand for fresh fruit and vegetables on the European market?](#)

³⁴ Mayorazgo Export, 2020. [Availability Calendar.](#)

³⁵ Gorjón, L. et al., 2023. [Employment effects of the minimum wage: evidence from the Spanish 2019 reform.](#)

³⁶ Boletín oficial del estado, 2021. [Jueves 30 de diciembre de 2021.](#)

³⁷ International Desalination Association, 2020. [Fifteen Years of Desalination in the Mediterranean Coast of Spain.](#)

Tidligere dokumenterte rettighetsbrudd i det sør-spanske jordbruket

Problemene med utnyttelse av gårdsarbeidere generelt – og migrantarbeidere spesielt – i landbruket i Sør-Spania har vært kjent over flere år. Vårt graveprosjekt er det første vi er kjent med som knytter norske matimportører til spesifikke rettighetsbrudd i Almería i produksjonen av grønnsaker som havner i norske matbutikker.

Utfordringer med arbeidsforholdene i jordbruket i Sør-Spania har vært diskutert i mange omganger:

Figur 2: Tidslinje over noen tidligere rapporter om rettighetsbrudd i det sør-spanske jordbruket.

I 2019 skrev den qatarske nyhetskanalen Al Jazeera en reportasje om jordbruket Almería, med søkelys på hvordan det oppleves for arbeidsmigrantene å jobbe under så dårlige forhold.³⁸ Journalisten beskriver det som spesielt ille de tre første årene før migrantene får arbeidstillatelse, der de enten må betale for forfalskede papirer eller finne gårder som godtar svart arbeid i bytte mot enda dårlige arbeidsvilkår enn ellers i bransjen.

Den britiske avisen The Guardian skrev i 2020 en lang reportasje om Almería, der de fokuserte spesielt på hvordan mange av migrantarbeidene bor i uformelle slummer, kalt *chabolas*, uten tilgang på gode sanitærforhold eller trygge bostrukturer.³⁹

Interesseorganisasjonen Associazione Terra i Italia skrev en rapport i 2020 om brudd på arbeidsrettigheter blant gårdsarbeidere i Italia, Hellas og Spania.⁴⁰ I kapittelet om Spania fokuserer de på Murcia, naboregionen til Almería. Der eksisterer mange av de samme problemene som i Almería med underbetaling av lønn til arbeidere og andre former for utnyttning. I tillegg har Murcia utfordringer med gjengkriminalitet i jordbruket, og et utbredt svart marked for identifikasjonspapirer og arbeidstillatelsesdokumenter som papirløse migranter kjøper for å kunne jobbe på gårder i de tre årene fra de ankommer Spania til de selv får arbeidstillatelse.

Organisasjonen Danwatch i Danmark avdekket i 2021 uverdige arbeidsforhold på gårder i naboprovinen Huelva som leverer jordbær til danske dagligvarekjeder som SuperBrugsen, Irma, Føtex og Netto.⁴¹ De avdekket både systematisk utskjelling av arbeidere, at de nektes toalettpauser, og at de som plukker minst straffes med at de ikke får jobbe dagen etter.

³⁸ Al Jazeera, 2019. ['Consumers are not aware we are slaves inside the greenhouses'](#).

³⁹ The Guardian, 2020. ['We pick your food': migrant workers speak out from Spain's 'Plastic Sea'](#).

⁴⁰ Associazione Terra, 2020. [E\(U\)XPLOITATION](#).

⁴¹ Danwatch, 2021. [Jordbærplukkere nægtes toiletpauser: Straffes med dage uden arbejde](#).

Organisasjonen Ethical Consumer i England publiserte i 2023 en rapport om utnyttning av gårdsarbeidere i Almería og naboprovinsen Huelva, og om koblingen til matbutikker i Storbritannia.⁴² De konkluderte med at spanske leverandører til Storbritannia har bryter åtte av ni grunnleggende arbeidsrettigheter. Den eneste rettigheten Ethical Consumer ikke hadde funnet bevis på brudd på var forbudet mot barnearbeid. Disse ni rettighetene er definert i Ethical Trading Initiative (ETI) Base Code som er underskrevet av alle store britiske supermarkeder.⁴³

ETI er en søsterorganisasjon til norske Etisk Handel, der både Bama og Coop er medlemmer. Etisk handels prinsipperklæring, som disse norske grossistene har forpliktet seg til, er basert på samme FN- og ILOs konvensjoner som ETI Base Code, og har derfor mange likheter.⁴⁴ Dette gjenspeiles også i Bama og Coop sine etiske retningslinjer som deres leverandører må underskrive, der overholdelse av lignende rettigheter er påkrevd.^{45,46}

Tabell 2 viser bruddene Ethical Consumer avdekket i Huelva og Almería i forbindelse med produksjon for britisk import, og hvilken tilsvarende rettighet som er blitt brutt:

Brudd avdekket av Ethical Consumer	Rettigheter i ETI Base Code som er brutt
Tvangsarbeid	Arbeid velges fritt
Fagforeningsknusing	Organisasjonsfrihet og retten til kollektive forhandlinger respekteres
Utrygge arbeidsforhold	Arbeidsforholdene er trygge og hygieniske
Lønn lavere enn minstelønn	Levelønn utbetales
Overarbeid	Arbeidstiden er ikke overdreven
Overdreven bruk av midlertidige og korte kontrakter	Regulær ansettelse er gitt
Diskriminering	Ingen diskriminering praktiseres
Ydmykelse og brutal behandling, inkludert seksuell trakassering	Brutal eller umenneskelig behandling er ikke tillatt

Tabell 2: Rettighetsbrudd avdekket i Huelva og Almería av Ethical Consumer.

Slike tidligere rapporter på feltet viser at utfordringer med arbeidsrettigheter i regionen er utbredt, og ga oss en indikasjon på hvilke typer rettighetsbrudd vi kunne risikere å finne i Almería tilknyttet norsk import.

⁴² Ethical Consumer, 2023. [Supermarkets and migrant workers' rights abuses in Spain.](#)

⁴³ Ethical Trading Initiative, 2015. [ETI Base Code.](#)

⁴⁴ Etisk Handel, 2024. [Om oss.](#)

⁴⁵ Bama, 2020. [Etiske retningslinjer for leverandører av varer og tjenester.](#)

⁴⁶ Coop, 2023. [Coop Norge SAs \(«Coop»\) etiske retningslinjer for leverandører og samarbeidspartnere \(«Retningslinjene»\).](#)

4 – Metode

For å undersøke arbeidsforholdene i Spania brukte vi en kombinasjon av metoder: Informasjonskrav til Bama og Coop i kraft av åpenhetsloven i to runder, deskstudie, og en feltreise til Almería der vi gjennomførte besøk i drivhus og pakkerier. Totalt gjennomførte vi 20 kvalitative intervjuer med drivhusarbeidere, fagforeninger, næringsliv og interesseorganisasjoner.

Metodevalgene har gjort det mulig å kryssjekke og sannsynliggjøre påstander med underbyggende informasjon fra andre kilder: Vi har for eksempel kunnet sammenligne vitnesbyrd fra flere gårdsarbeidere med intervjuer med fagforeninger, og i noen tilfeller spanske rettsdokumenter. Tilnærmingen har også gjort det mulig å sammenligne informasjonen vi mottok fra Coop og Bama i svar på våre informasjonskrav med funn vi gjorde selv i Almería.

I dette gravearbeidet valgte vi å sette søkelys på én grønnsak fra ett opphav – tomater fra Almería – fordi det er enklere å få mer detaljert informasjon fra informasjonskrav når man etterspør data om avgrensede varelinjer.

Informasjonskrav til Bama og Coop med Åpenhetsloven

Vi sendte informasjonskrav i to runder til Bama og Coop, henholdsvis i mars og i desember 2023.

Den første runden i mars var i forbindelse med starten på prosjektet, for å få innsikt i hvordan disse selskapene jobber med å sikre menneskerettigheter i sine leverandørkjeder som leder til tomatdrivhus i Almería.

Den andre runden ble gjennomført i etterkant av våre egne undersøkelser i Spania, der vi spurte mer spesifikt om typene brudd vi hadde avdekket og konfronterte Bama og Coop med rettighetsbruddene i deres egen leverandørkjede. Her spurte vi også om brudd i forbindelse med paprikaproduksjon, da dette er en voksende næring i Almería.

Det er positivt at begge selskapene svarte både raskt og relativt utfyllende på våre spørsmål, og derved overholdt kravene i åpenhetsloven på dette punktet. Alle fire besvarelsene kom innen tre uker etter informasjonskravet ble sendt, i henhold til alminnelig frist definert i § 7 av loven.

Feltreise til Almería

I starten av november 2023 gjennomførte Framtiden i våre hender en femdagers feltreise til Almería, der vi gjennomførte gårdsbesøk og intervjuer. I løpet av disse dagene hadde vi møter og intervjuer med:

- To fagforeninger
- Elleve drivhusarbeidere
- Tre tomatbønder
- To leverandører
- To interesseorganisasjoner for migrantarbeideres rettigheter

Intervjuene ble gjennomført på enten engelsk, spansk eller fransk avhengig av intervjuobjektets preferanse, uten bruk av ekstern tolk. Flere av møtene var tilrettelagt på forhånd av kontakter i to ulike organisasjoner, produsentorganisasjonen COEXPHAL og fagforeningen SOC-SAT.^{47,48}

⁴⁷ COEXPHAL: [Asociación Provincial de Empresarios de Productos Hortofrutícolas de Almería](#)

⁴⁸ SOC-SAT: [Sindicato de Obreros del Campo – Sindicato Andaluz de Trabajadores](#)

Én uke i forkant av reisen tok vi også kontakt med Coop og Bama for å høre om de kunne organisere besøk til sine produsenter. Bama sa de ikke rakk å gjøre dette på så kort frist, men vi fikk på egenhånd organisert besøk til flere ved å bruke leverandørlisten overlevert som svar på første informasjonskrav. Coop hadde mellom vår første henvendelse i mars og vår reise i november sluttet å kjøpe tomater fra Almería, og hadde på det daværende tidspunktet ingen slike leverandører i provinsen. Coop forsøkte å organisere et besøk til sin nærmeste leverandør i Alicante, men sendte oss feil møtetidspunkt så dette besøket bortfalt.

Modne tomater hang klare til innhøsting og eksport til Nord-Europa da vi var på besøk i november.

De fleste gårdsbesøkene våre var arrangerte av organisasjonen COEXPHAL – som jobber for produsentene med mål om økt eksport – så det var i høy grad kontrollert hvem vi fikk snakke med. Vi fikk kun besøke utvalgte gårder, sannsynligvis de som næringen ønsker som sitt ansikt utad, noe som er en svakhet med undersøkelsen. Imidlertid fikk vi anledning til noen spontane samtaler med drivhusarbeidere og pakkeriansatte under besøkene, hvor flere fortalte om rettighetsbrudd de hadde opplevd. Dybdeintervjuer med arbeidere ble gjennomført på kveldstid i bysentrum Almería, fasilitert av fagforeninger.

I etterkant av reisen foretok vi en deskstudie av dokumenter, videomateriale og rettsavgjørelser vi fikk oversendt av våre informanter.

Gjennom å bruke denne kombinasjonen av metoder har vi opparbeidet et godt faktagrunnlag for rettighetsbruddene vi har avdekket, selv om mange av våre kilder er av sikkerhetshensyn anonymisert. Flere av kildene har fortalte om represalier fra arbeidsgiver når de tidligere har varslet om arbeidsrettighetsbrudd, så vi har prioritert å holde disse anonyme.

Informasjonskrav til spanske myndigheter

Vi oversendte også, i kraft av en spansk «åpenhetslov», et informasjonskrav til det spanske arbeidstilsynet angående rettighetsbrudd avdekket under arbeidsinspeksjoner i drivhus i Almería.⁴⁹ Kravet ble overlevert til den spanske ambassaden i Norge i juli 2023 og ble videresendt til Madrid, men vi fikk ingen informasjon utlevert av spanske myndigheter. Ambassaden i Danmark, som var involvert i videresendingen av vår forespørsel, presiserte at loven gir myndighetene rett til å tilbakeholde informasjon, blant annet dersom det angår eksterne relasjoner med andre land eller økonomiske- og næringslivsinteresser. Det er mulig at det er med bakgrunn i denne retten de har valgt å ikke dele informasjonen med oss.

⁴⁹ Consejo para la Transparencia, 2024. [What is the Transparency Law?](#)

5 – Resultater

Hovedfunn

- Vi har avdekket flere alvorlige rettighetsbrudd i grønnsaksdrivhus i Almeria som leverer til de norske grossistene Bama og Coop.
- De hyppigst forekommende rettighetsbruddene gjelder lønn, enten tilbakeholdelse av lønn, lavere timeføring enn arbeideren faktisk har jobbet, eller å måtte jobbe gratistimer for å få utbetalt ferielønn.
- Det har vært flere rettsdommer knyttet til ulovlige oppsigelser av drivhusarbeidere, hvor arbeiderne forteller de ble sparket for å ha krevd overholdelse av sine rettigheter.
- Flere arbeidere forteller også om generelt uverdige arbeidsforhold, som jevnlig verbal trakassering, manglende beskyttelse mot farlige sprøytemidler, og manglete drikkevann i varme drivhus.
- Bama og Coop innrømmer at de ikke var klar over disse rettighetsbruddene, og sier de tar sakene på alvor.

Rettighetsbrudd som kan knyttes til Norge

Selv med begrenset tid i Almería avdekket vi flere alvorlige brudd på arbeidsrettigheter i tomatdrivhus som kan knyttes direkte til grossistene Bama og Coop sine leverandører.

I hovedsak kommer disse avsløringene fra intervjuer med arbeidere og fagforeninger der flere informanter har omtalt samme type brudd i forbindelse med sine ansettelsesforhold i selskaper som står på norske importørers leverandørlistene. Flere av rettighetsbruddene bekreftes også av rettsdokumenter vi har fått oversendt.

En indikasjon på manglende oversikt blant norske grossister

Våre funn kan ikke betraktes som en fullstendig liste over hvilke typer rettighetsbrudd som foregår blant frukt- og grønnsaksleverandører i Almería som leverer til Norge, da prosjektet har vært for kortvarig og har et for begrenset datagrunnlag for å kunne hevde å gi totaloversikt over situasjonen.

Arbeidet viser likevel tydelig at man på kort tid, selv med relativt begrenset tilgang til informasjon som utenforstående aktører uten direkte tilknytning til næringen, kan avdekke lov- og rettighetsbrudd som norske grossister angivelig ikke er klare over.

På tross av at både Bama og Coop har sine egne aktsomhetsvurderinger og kontrollsystemer som er ment til å minimere risiko og fange opp rettighetsbrudd i sine leverandørkjeder, viser vårt arbeid at disse systemene er mangelfulle og krever forbedring.

Rettighetsbruddene vi har fått beskrevet og dokumentert i forbindelse med eksport til Norge er følgende:

Økonomiske misforhold

Oppsummert: Ulovlige oppsigelser, tilbakeholdelse av lønn og underbetaling.

Flere tilfeller av ulovlige oppsigelser og ett tilfelle av langvarig tilbakeholdelse av lønn er beskrevet lengre nede i forbindelse med rettsdokumenter Framtiden i våre hender har fått oversendt.

Flere gårder benytter ulike teknikker for å underbetale arbeiderne sine. En arbeider på et pakkeri fortalte også at mange der må jobbe gratistimer som en forutsetning for å få utbetalt feriepengene, noe som er klart ulovlig. En metode omtalt av flere intervjuobjekter var underrapportering av antall timer arbeideren har jobbet. For eksempel at arbeideren jobber 50 timer en uke, men at det på timelisten og lønnslippen kun står 40 timer. På denne måten kan arbeidsgiver gi «bevis» til revisorer og europeiske importører at de betaler en riktig, avtalebestemt timelønn, mens arbeiderne i realiteten får utbetalt mindre. Dette ble også avdekket av Ethical Consumer blant en leverandør som Coop oppga de hadde i mars 2023.⁵⁰

Fagforeningen CCOO har gjennom egne utregninger, kommunisert til oss per e-post, anslått at underrapporteringen av timer kan være så høy som 30 prosent.⁵¹ Dette er basert på å sammenligne antall arbeidstimer nødvendig for å produsere avlingsmengdene i Almería og antall timer deklarerert. Dette understøtter at lovlige arbeidere får oppført for få timer, eventuelt i kombinasjon med at det benyttes uformell arbeidskraft.

Andre metoder for å skjule underbetaling som er kjent i sektoren, men ikke direkte blant leverandører til Norge, inkluderer å betale ut riktig lønn til en konto kontrollert av en tredjepart, hvor arbeideren kun får overført deler av denne summen. Eller at arbeideren blir bedt om å godta en muntlig avtale om å levere tilbake deler av lønnen sin selv. Associazione Terra beskriver slike former for underbetaling som en utbredt, ulovlig måte for spanske selskaper å håndtere at den spanske regjeringen i 2019 hevet minstelønnen. På denne måten kan de unngå å betale lovbestemt lønn.⁵²

Uverdige og helsefarlige arbeidsforhold

Oppsummert: Årelang og gjentagende verbal trakassering fra overordnede, ulovlig overvåking av arbeidere, pauseområder med farlige kjemikalier, og manglende tilgang på drikkevann i varme drivhus som kan ha innvendige temperaturer over 40°C.

Flere drivhusarbeidere forteller at de ofte blir utskjelt av sjefene sine. De sier de har blitt kalt «udugelige», «esler», og at de generelt snakkes til uten respekt. Dette ble beskrevet av en av interesseorganisasjonene for migranter vi intervjuet som spesielt tungt for migrantarbeidere, fordi disse ikke har et stort sosialt nettverk i Spania. De er stort sett enten på jobb

En av de Nordafrikanske drivhusarbeiderne vi intervjuet.

⁵⁰ Ethical Consumer, 2023. [Case study of an unethical agricultural producer in southern Spain: Biosabor.](#)

⁵¹ CCOO: [Comisiones Obreras](#)

⁵² Associazione Terra, 2020. [E\(U\)XPLOITATION.](#)

eller hjemme. Når en stor andel av din sosiale kontakt kommer fra en fiendtlig sjef, tærer det spesielt på den mentale helsen.

En arbeider fortalte om at det var blitt tatt skjulte videoopptak av samtaler hen hadde hatt med sjefen sin, som så senere ble brukt mot arbeideren i forsøk på å bevise at hen var en bråkmaker som burde sparkes.

Framtiden i våre hender har også blitt oversendt videomateriale som skal vise at i pauseområdet for arbeiderne i ett drivhusanlegg – der de blir bedt om å gå for å spise lunsj – oppbevares det sterke sprøytemidler og kjemikalieforurensede arbeidsverktøy, noe som utgjør en potensiell helsefare for arbeiderne. En annen video oversendt skal vise arbeidere uten beskyttelse som plukker grønnsaker, samtidig som andre arbeidere i samme drivhus sprøyter planter iført fullt verneutstyr.

En annen arbeider vi intervjuet fortalte at en av gårdene hen jobbet på manglet tilgang på drikkevann. Selv om drivhusene har vanningsanlegg for plantene, er dette vannet iblandet gjødsel, slik at det ikke kan drikkes av mennesker. Derfor må bonden enten ha flasker med drikkevann tilgjengelig eller en kran med rent drikkevann. Vann er helt nødvendig for et trygt arbeidsmiljø i varme drivhus som kan ha innvendige temperaturer over 40°C på sommeren.⁵³ Mangel på drikkevann og mangelfulle santiærforhold i drivhus er spesielt graverende fordi arbeiderne jobber hardt fysisk over lange dager, med risiko for arbeidstemperaturer over maksimumsgrensen på 25°C definert i spansk lov.⁵⁴

Rettsdokumenter som bekrefter rettighetsbrudd

I tillegg til vitnesbyrd fra anonymiserte arbeidere, oversendt videomateriale, og intervjuer med fagforeninger har Framtiden i våre hender også fått tilgang til tre spanske rettsavgjørelser som fastslår at det i løpet av de siste årene har vært flere tilfeller av ulovlige oppsigelser og tilbakeholdelse av lønn på grønnsaksgårder som leverte tomater til Bama og Coop.

To av disse rettsdokumentene gjelder oppsigelsen av en nordafrikansk familiefar som fikk sparken fra en gård som leverer til Agroponiente, en leverandør benyttet av både Bama og Coop i 2023. Lønnen hans ble tilbakeholdt i over 10 måneder før han til slutt også fikk sparken. Rettsdommen slår fast at oppsigelsen var en ulovlig handling fra arbeidsgiver sin side. I det andre rettsdokumentet fremgår det at saken ble anket av arbeidsgiver, men ankesdomstolen kom til samme konklusjon og økte samtidig erstatningsbeløpet arbeidsgiveren ble pålagt. Selv fortalte arbeideren oss at han ble sparket for å ha varslet om dårlige arbeidsforhold.

Den andre saken gjelder et gruppesøksmål fra 39 arbeidere mot en Bama-leverandør, Tomspring LIS, hvor dommen slår fast betaling under minstelønn og ingen ferielønn. Arbeiderne i denne saken ble ulovlig sagt opp da de tok opp kravene med sin arbeidsgiver.

Kritikkverdig praksis som ikke nødvendigvis utgjør rettighetsbrudd

I tillegg til rettighetsbruddene og domfellelsene over ble vi også informert om flere kritikkverdige praksiser i forbindelse med norsk import som trolig ikke er ulovlige, men som allikevel er problematiske.

Mange av gårdene i Almería er små og familieeide. Dessverre beskriver flere arbeidere at noen bønder benytter sine tette familiære eller vennskapelige bånd til andre gårder for å jevnlig bytte på arbeidere, slik at arbeiderne ikke får mulighet til å oppbygge ansiennitet og tilhørende lønnsøkning hos én arbeidsgiver før de flyttes til neste. «La meg forklare: Du jobber først for sønnen i familien,

⁵³ Garcia-Ruiz. R. A. et al., 2020. [Ultraviolet Index inside an Almería-Type Greenhouse.](#)

⁵⁴ Citizens Advice Bureau, 2018. [Work Temperature - Minimum and Maximum.](#)

så blir du flyttet til farens gård, og så til søsterens. Omtrent sånn fungerer det.» forteller en av arbeiderne vi intervjuet.

Det er muligens også høyere bruk av midlertidige ansettelser enn det som spansk lov tilsier. Mange av arbeiderne vi snakket med har en kontraktsform som heter «fast, diskontinuerlig arbeidskontrakt». Det innebærer at man jobber fast hvert år, men ikke alle månedene i året: Det er vanlig å ha kontrakt for ti måneder av året, slik at bonden ikke må betale lønn to måneder midt på sommeren når behovet for arbeidskraft er lavere. Enten faste heltidskontrakter eller faste diskontinuerlige kontrakter er kontraktsformene som skal være hovedregelen, ifølge en ny spansk lov fra 2021.⁵⁵ Dette er positivt, spesielt fordi det gir økt forutsigbarhet for arbeidstakerne og større mulighet for fagorganisering.

Imidlertid snakket vi med flere arbeidere hos en produsent som leverer til Bama, som kun hadde kortvarige, midlertidige kontrakter, også på tross av at produksjonen i flere av drivhusene til dette selskapet går hele året. Dette kan være et rettighetsbrudd i forhold til retten om at regulær ansettelse skal være normalen (ILO-konvensjon nr. 95, 158, 175, 177 og 181), men avhenger av hvor utbredt bruken av midlertidighet er hos leverandøren.

Andre rettighetsbrudd i Almería

Alle rettighetsbruddene beskrevet over gjelder arbeideres ansettelsesforhold i drivhus og pakkerier som står på leverandørlistene til Bama og Coop. Disse kan knyttes direkte til norsk tomatimport, og varer som havner i butikkhyller i Norge. Gjennom gravearbeidet ble vi også gjort oppmerksomme på flere andre rettighetsbrudd, men som ikke hadde en direkte tilknytning til de selskapene Bama og Coop kjøpte tomater fra i 2023.

I omtalen av rettighetsbrudd som ikke kan knyttes direkte til norske importører, var det er viktig skille mellom eksportrettet produksjon, og produksjon for det lokale markedet. Ifølge våre informanter er arbeidsforholdene generelt bedre på eksportrettede gårder, selv om flere av disse også har brudd på arbeidsrettigheter og uverdige arbeidsforhold.

Både fagforeninger, interesseorganisasjoner og arbeidere beskriver at de verste rettighetsbruddene i Almería finnes i drivhus som ikke produserer for eksport, men for det lokale markedet i Spania. Der er det enda mindre oversikt og kontroller, forteller de.

Mange av migrantarbeiderne vi snakket med har jobbet i slike drivhus tidligere, før de fikk arbeidstillatelse og kunne begynne å jobbe for gårder som driver med eksportproduksjon. De beskriver det som en forbedring å jobbe på gårdene der de jobber nå. Men i all den tid det fortsatt foregår rettighetsbrudd også på eksportrettede gårder krever dette forbedring og gjenoppbygging.

⁵⁵ Boletín oficial del estado, 2021. [Jueves 30 de diciembre de 2021](#).

Klasetomater på et pakkeri i Almería, klare for eksport.

Hvilken påvirkning har Norge på industrien i Almería?

I Almería spurte vi både leverandører og fagforeninger om hvordan det oppleves å ha norske selskaper som kunder. Spesielt var vi interesserte i hvilke krav norske grossister stiller, og om det å innfri kravene som stilles for å kunne selge til Norge bidrar til å bedre arbeiderrettighetssituasjonen i provinsen. Det siste hevdet leverandørene ikke var tilfelle.

Norske selskapers ansvar for å begrense risikoen for menneskerettighetsbrudd og miljøskade i sine leverandørkjeder utlandet innebærer ikke bare at de skal «sikre» disse rettighetene, men også fremme dem, ifølge åpenhetsloven. Derfor bør leverandører som jobber proaktivt for å bedre sosial bærekraft favoriseres. At det å ha norske kunder kan bidra til en positiv utvikling lokalt er et argument brukt av norsk næringsliv når man omtaler tilstedeværelse i markeder med dårlige arbeidsrettigheter.^{56,57} Denne plikten burde oppfylles og muligheten benyttes.

Flere av leverandørene vi snakket med i Almería fortalte at Norge derimot ikke skiller seg ut i kravene vi stiller om arbeidsrettigheter. Det eneste norske selskaper visstnok er strengere på enn bedrifter i andre nordeuropeiske land er holdbarheten på grønnsakene, fordi det er så lang reisevei fra Sør-Spania til Norge. Det er synd at Bama og Coop tilsynelatende ikke bruker sin påvirkningskraft i stor nok grad til å bidra til forbedring av lokale arbeideres vilkår. Det gjelder ikke minst på de tilfellene vi så nærmere på under vår reise.

Lidl som progressiv aktør på feltet

Når leverandørene blir spurt om hvilke kunder som påvirker dem til å forbedre sine kontrollrutiner angående arbeidsrettigheter, så nevner samtlige den tyske dagligvarekjeden Lidl. De krever mer dokumentasjon enn andre importører, noe som har ført til faktiske endringer i systemer i Almería.

For eksempel stiller Lidl de strengeste kravene til sporbarhet: Når en tomat er moden i et drivhus i Almería sendes den til et pakkeri som kan motta lignende typer tomater fra over hundre andre gårder. Der pakkes den og merkes med sertifiseringsnummeret til pakkeriet, og for de alle fleste kundene merkes ikke pakken mer detaljert enn dette. For tomatpakkene som skal til Lidl må pakkene også merkes med gårdens sertifiseringsnummer, slik at man har bedre sporbarhet. Dette er noe norske grossister også kunne etterspurt, men det gjør de ikke.

I følge COEXPHAL, er grunnen til at Lidl er så strenge med aktsomhetsvurderinger og kontrollsystemer på leverandørene sine i Spania en rekke kampanjer Greenpeace hadde i 2005 om sprøytemiddelbruk i området, hvor de pekte på Lidl som en av verstingene.⁵⁸ Etter dette gikk Lidl fra å være en av de mest passive kundene i Almería til en pådriver for positiv forandring. I tillegg har denne matvaregiganten publisert sin liste over leverandører i første ledd på sin hjemmeside.⁵⁹ Lidl viser at selskaper kan forbedre sin tilnærming til leverandørene sine.

Det er viktig at importører til Norge og andre land både betaler tilstrekkelig og har gode kontrollsystemer for å fremme overholdelse av arbeidsrettigheter når de kjøper fra Sør-Spania. Begge fagforeningene vi intervjuet, CCOO og SOC-SAT, understreket at produksjonsforholdene i Almería avspeiler hva de nordeuropeiske kundene krever: «Produksjonen her er akkurat slik Nord-Europa ønsker», sa lederen i SOC-SAT, «de fleste av dere vil betale de laveste prisene for den høyeste kvaliteten, og det er ikke mulig uten at noen blir skadelidende».

⁵⁶ NHO, 2021. [Partnerskap med næringslivet i utviklingssamarbeidet.](#)

⁵⁷ Utenriksdepartementet, 2012. [Næringsliv skaper utvikling.](#)

⁵⁸ Greenpeace media, 2005. [Pesticide Use in Spain.](#)

⁵⁹ Lidl, 2024. [Supply chain transparency.](#)

Bama og Coop sine svar på informasjonskrav og avsløringer

På vår forespørsel har Bama og Coop delt informasjon om sine tomatleverandører i Spania, og hvilke aktsomhetsvurderinger de gjør for å bidra til å sikre menneskerettigheter og anstendige arbeidsvilkår i sine leverandørkjeder. De vektlegger begge at de har omfattende aktsomhetsvurderinger, men innrømmer at de ikke var klar over rettighetsbruddene vi har avdekket.

Begge selskapene har sendt oss svar på vårt informasjonskrav, og har en generell redegjørelse for 2022 tilgjengelig på nettsidene sine, i henhold til åpenhetsloven.

Informasjonskravene før feltreisen – mars 2023

Da vi sendte våre første informasjonskrav til Bama og Coop i mars 2023, spurte vi hvilke leverandører de kjøper fra, hvor gode lønninger arbeiderne får, hvilke systemer de har for å sikre anstendige arbeidsvilkår, og om de i senere år hadde avdekket rettighetsbrudd hos sine leverandører. I tillegg spurte vi dem om å redegjøre for om de hadde informasjon om eventuelle rettighetsbrudd tilknyttet to tilfeldig utvalgte pakker spanske tomater vi hadde tatt bilder av i en Coop-butikk og i en Rema 1000-butikk tidligere samme måned.

To av tomatpakkene fra Rema 1000 og Coop vi etterspurte informasjon om, produsert i Almería.

I sine svar oppga både Bama og Coop at de ikke hadde avdekket eller blitt gjort oppmerksomme på noen rettighetsbrudd i tomatdrivhusene i Almería som de importerte fra. De oppga at de heller ikke hadde avdekket noen brudd i forbindelse med produksjonen av tomatene de hadde mottatt bilder av.

Selskapene viste begge til at deres leverandører må underskrive etiske retningslinjer for å kunne selge varer til dem, og at de har mulighet til å be dem om dokumentasjon på etterlevelse av retningslinjene.^{60,61}

Utover disse fellestrekkene var det ulike detaljnivå på besvarelsene, hvor Bama svarte mer detaljert enn Coop. Dette kan tyde på en forskjell i åpenheten mellom de to selskapene, eller en kvalitetsforskjell i kontrollsystemene og aktsomhetsvurderingene som gjennomføres.

⁶⁰ Bama, 2020. [Etiske retningslinjer for leverandører av varer og tjenester](#).

⁶¹ Coop, 2023. [Coop Norge SAs \(«Coop»\) etiske retningslinjer for leverandører og samarbeidspartnere \(«Retningslinjene»\)](#).

Coop valgte å tilbakeholde informasjon om drivhusarbeidernes lønn, begrunnet med «konfidensialitetshensyn». Bama delte imidlertid denne lønnsinformasjonen og viste til en felles lønnsforhandling som gjennomføres i Almería mellom fagforeninger og næring der felles avtalefestet lønn bestemmes. Den samme felles lønnsforhandlingen burde også være gjeldende for arbeiderne som jobber for selskapene Coop importerer fra, men det kan ikke bekreftes når de ikke deler informasjon.

Bama viste i sin besvarelse til at de gjennomfører egne besøk og risikobaserte revisjoner for arbeidsvilkår, i tillegg til tredjepartsrevisjoner. I perioden 2021-2023 gjennomførte de 14 slike revisjoner i Spania.

Coop oppga ikke om de gjennomfører egne besøk og revisjoner eller hvor mange, men nevner at den daglige kontakten med leverandører foregår via et lokalt kontor i Valencia i Spania. I forhold til kontroll av arbeidsrettigheter viste Coop til en tredjepartsordning kalt GRASP-revisjon. Gyldig tredjepartsrevisjon gjennom denne standarden ble oppgitt som svar for å vise det ikke skulle vært avdekket rettighetsbrudd blant deres leverandører.

Den spesifikke tredjepartsrevisjonsordningen som både Bama og Coop bruker er Global G.A.P. GRASP, som er en mye brukt, men også kritisert revisjonsordning. GRASP-revisjon diskuteres i neste delkapittel.

Årlige redegjørelser – juli 2023

I sine årlige redegjørelser av aktsomhetsvurderingene – som selskapene plikter å publisere innen 1. juli hvert år i henhold til åpenhetsloven – beskriver Bama og Coop begge hvor viktig Spania er som eksportland for deres virksomhet, og at risiko for brudd på arbeidsrettigheter her er blant deres prioriteringer.^{62, 63} Disse prioriteringene er vurdert blant annet på bakgrunn av hvor sannsynlig og alvorlig risikoen for menneskerettighetsbrudd er, og hvor stor påvirkningskraft selskapene har.

Bama:

- Bama skriver at Spania er deres viktigste leverandørland av tomat, salat og agurk, og at dette også er landet der de har flest primærprodusenter: I Spania har de 256, mens andreplassen utenfor Norge er Italia med 110.
- Når det gjelder dårlige sosiale forhold, altså arbeidsvilkår, skriver de at Spania er ett av åtte land de kjøper varer fra der de anser at det er en risiko for negativ påvirkning som er så stor at de prioriterer arbeid på feltet. Risikoen for å bidra til dårlige sosiale forhold i disse åtte landene er en av seks områder Bama vil prioritere i sine aktsomhetsvurderinger fremover.

Coop:

- Coop Trading, det felles innkjøpselskapet til de nordiske Coop-selskapene, har kontor i Valencia i Spania. Selskapet har ansvaret for innkjøp av frukt og grønt. Det er det eneste andre kontoret selskapet har enn hovedkontoret i København, noe som vitner om at Spania er et viktig importland for Coop.
- Når det gjelder risiko for negativ påvirkning i leverandørkjeden skriver de at «Frukt og grønt fra risikoland definert av BSCI og fra Sør-Europa (Spania, Italia og Portugal) [...] er produkter definert med høyest risiko for Coop Norge SA i 2022». Dette er ett av fire områder Coop oppgir definert med høyest risiko.

⁶² Bama, 2023. [Redegjørelse ihht åpenhetsloven](#).

⁶³ Coop, 2023. [Redegjørelse for aktsomhetsvurderinger 2022](#).

Det at begge selskapene utpeker arbeiderrettssituasjonen i Spania som et prioritert område for aktsomhetsvurderinger er positivt. Det betyr samtidig at vi kan forvente å se forbedringer her i nærmeste fremtid, da de har prioritert disse leverandørkjedene blant alle landene de har leverandører i på verdensbasis.

Informasjonskravene etter feltreisen – desember 2023

Vi sendte nye informasjonskrav til Bama og Coop etter vår reise til Almería var fullført. Her spurte vi om arbeidsforhold knyttet til produksjonen av både tomat og paprika, da vi under feltreisen fikk opplyst at Almería har hatt økende paprikaproduksjon de siste årene. Vi konfronterte også importørene med at vi har fått dokumentasjon på ulovlige oppsigelser og tilbakeholdelse av lønn, og ba dem kommentere hvordan de vil følge opp.

I informasjonskravet spurte vi om de i sine leverandørkjeder hadde avdekket de spesifikke formene for rettighetsbrudd og kritikkverdig praksis vi hadde fått opplyst at sannsynligvis foregår blant selskaper som selger til Norge (punkter a-m) i perioden 2020-2023:

- a. Lønninger under avtalebestemt eller nasjonal minstelønn.
- b. Arbeidsgiver fører færre timer enn arbeideren har jobbet i løpet av en periode, slik at timelønnen ser riktig ut på lønnslippen, men arbeideren får for lite lønn.
- c. Arbeidsgiver holder tilbake lønnsutbetalinger uten lovlig grunn.
- d. Arbeidere blir pålagt å jobbe et antall timer uten lønn som en forutsetning for at arbeidsgiver utbetaler feriepengene.
- e. Ulovlig oppsigelser av arbeidere.
- f. Verbal trakassering/utskjelling av arbeidere, eller annen fornærmende atferd fra sjef eller leder.
- g. Arbeidere blir flyttet mellom ulike gårder eid av ulike familiemedlemmer, slik at de ikke får bygget opp ansiennitet med tilhørende lønnsøkning og andre sosiale rettigheter.
- h. Produsenter oppretter ulike selskaper under samme konsern av grunnene nevnt over i punkt g.
- i. Manglende tilgang på rent drikkevann på arbeidsplassen.
- j. Manglende tilgang på toaletter på arbeidsplassen.
- k. Manglende forbedring eller gjenoppretting etter at avvik i arbeidsforhold er avdekket, enten av arbeidstilsynet i Spania eller andre aktører.
- l. Bruk av korttidskontrakter på tross av hovedregelen om faste eller faste diskontinuerlige avtaler etter spansk lov (Kongelig lovdekret 32/2021 av 28. desember 2021).
- m. Ulovlig overvåking av arbeidere.

Bama og Coop sier at de ikke har vært kjent med et eneste tilfelle av noen av disse formene for rettighetsbrudd blant deres leverandører Almería i denne perioden. De hevder videre at det ikke har vært noen øvrige saker som krever gjenoppretting for arbeidere i samme perioden. Det at begge importørene oppgir null slike avvik over fire år med import fra et område med utbredt risiko for rettighetsbrudd kan vitne om at deres varslings- og kontrollsystemer ikke fungerer godt nok.

Når det gjelder de veldokumenterte rettighetsbruddene – ulovlige oppsigelser og tilbakeholdelse av lønn – innrømmer både Coop og Bama at de heller ikke var klar over disse. De sier samtidig at de tar sakene på alvor og vil følge opp.

Som del av dette informasjonskravet spurte vi også om Coop hadde byttet til tomatleverandører i Marokko. Dette var på bakgrunn at da vi i slutten av oktober spurte om muligheten for å besøke deres leverandører, opplyste Coop at de har sluttet å kjøpe tomater fra Almería i perioden mellom vårt første informasjonskrav i mars og feltreisen vår. Vi spurte spesifikt om Marokko fordi vi hadde tidligere fått fortalt fra flere informanter at mange europeiske importører slutter å kjøpe fra Almería til fordel for Marokko, angivelig fordi arbeidsrettighetene og lønnsnivået i Spania har forbedret seg så mye at det er billigere å kjøpe fra andre steder.

Coop svarte at de har sluttet å kjøpe tomater fra Almería og begynt å kjøpe mer fra Marokko «av kommersielle hensyn». Det er vanskelig å vite nøyaktig hva som ligger bak dette valget om å bytte bort leverandører i Almería. Men siden Marokko er et høyrisikoland for brudd på arbeidsrettigheter, krever det enda grundigere aktsomhetsvurderinger og kontrollsystemer for å minimere risikoen for menneskerettighetsbrudd der enn i Spania.⁶⁴

Selskaper burde forbedre – ikke avvikle – importen fra Almería

Selv om det er mange utfordringer med arbeidsrettigheter i Almería, er ikke svaret å avslutte importen herfra og erstatte den med volumer fra andre steder. Spesielt fordi det vil gå negativt utover de flinke produsentene i området som følger reglene. Med varmt klima året rundt er det også gode forutsetninger for en ressurseffektiv produksjon i Almería, om vannbruken kan begrenses til et bærekraftig nivå.⁶⁵ Med lovendringer i 2021 for mindre midlertidighet og flere økninger i minstelønnsiden 2019, er det gode muligheter for å sikre anstendige arbeidsvilkår i området. Men dette krever en økt innsats fra Bama, Coop og andre nordeuropeiske importører for å i større grad kontrollere at kravene de stiller i forhold til arbeidsrettigheter etterleves. Det stiller dessuten krav til dem selv om å legge til rette for at kravene de stiller kan realiseres i praksis, for eksempel ved å betale nok for varene for at forhandlinger om vesentlig økt lønn kan finne sted.

Importører lener seg på kritikkverdige sertifiseringer

Frivillige revisjoner og sertifiseringer for arbeidsvilkår, som Global G.A.P. GRASP er brukt av både Bama og Coop i Almería. Disse kan oppfattes som positive fordi de gir mulighet for en enkel, standardisert vurdering av arbeidsvilkår helt ned på gårdsnivå. Problemet er at GRASP-revisjonene gir rom for at bønder og selskaper kan benytte ulike metoder for å fremstå bedre enn de egentlig er.

Da Danwatch i 2022 undersøkte jordbærprodusenter i Huelva, naboprovinsen til Almería, sa Coop at de var overrasket over at det var blitt avdekket brudd fordi produsentene hadde gyldig Global G.A.P. GRASP-revisjon.⁶⁶ Når Framtiden i våre hender i 2023 har avdekket rettighetsbrudd i tomatdrivhus i Almería med gyldig GRASP-revisjon, kan det virke som om Coop og Bama igjen har lent seg for mye på denne ordningen.

⁶⁴ Ifølge [Global G.A.P. Country Risk Classification 2024](#), som er basert på [Worldwide Governance Indicators](#) fra Verdensbanken.

⁶⁵ Caparrós-Martínez J.L. et al., 2020. [Public policies for sustainability and water security: The case of Almería \(Spain\)](#).

⁶⁶ Danwatch, 2021. [Jordbærplukkere nægtes toiletpauser: Straffes med dage uden arbejde](#).

Selv sier en av de spanske leverandørene vi intervjuet at en gyldig GRASP-sertifisering ikke er tilstrekkelig for å vite hvordan forholdene faktisk er på gården. Denne leverandøren understreker at når de selv skal vurdere å kjøpe grønnsaker fra en ny gård, så må de dra på besøk og gjennomføre sine egne sjekker, fordi GRASP-sertifiseringen ikke er til å stole på.

Da ILO i et arbeidsnotat vurderte Global G.A.P. GRASP og fire andre frivillige revisjonsordninger for arbeidsrettigheter konkluderte de med at ordningene trolig tjener selskapene mer enn arbeiderne.⁶⁷ Hovedeffekten av sertifiseringen er vurdert til å være at produsentene får tilgang til flere kunder – i Almerías tilfelle nordeuropeiske dagligvarebutikker som ønsker å kunne si at varene er produsert på en etisk forsvarlig måte – men at sertifiseringen ikke nødvendigvis fører til at arbeiderne faktisk får bedre arbeidsvilkår.

Resultatet at sertifiseringene muligens tjener produsentene mer enn arbeiderne er trolig på grunn av flere metodiske svakheter ved revisjonen som gjør det mulig å fremstå bedre enn man er. GRASP-revisorer varsler for eksempel produsenter før de kommer på besøk, og gir dermed disse mulighet til å gjemme unna rettighetsbrudd, kontrollere hvilke arbeidere som er på skift under besøket, og sørge for at de har dokumentasjon klar slik at alt ser riktig ut på papiret.⁶⁸

Dette er også et stort problem i revisjonsindustrien rundt arbeidsrettigheter generelt, også utenfor matproduksjon. I tekstilfabrikker i Asia har noen arbeidsrettighetsrevisorer erfart at selskaper har holdt presentasjoner for arbeiderne der de gir dem manus av hva de skal si til revisoren om de blir intervjuet, og noen leverandører har til og med bygd nye lettvegger før besøket for å midlertidig skjule rom de ikke ønsker at kontrolløren skal se.⁶⁹

Både Bama og Coop opplyser at de bruker tredjepartsrevisjon etter GRASP-standarden for å vurdere leverandørers overholdelse av arbeidsrettigheter. Når vi i våre informasjonskrav spurte om avvik i arbeidsforhold i Spania, brukte disse gyldig GRASP-revisjon som begrunnelse for at slike avvik ikke var avdekket. Da dette fremstår som en sertifisering med betydelige svakheter, burde norske importører i større grad bruke rettighetene de har til selv å kreve dokumentasjon på etterlevelse av sine etiske retningslinjer for leverandører. Alternativt burde de vurdere om andre tredjepartsordninger for revisjon av arbeidsrettigheter har færre svakheter.

I tillegg til de metodiske svakhetene ved GRASP-revisjon er det også grunn til at norske selskaper burde ta en vurdering av hvilke arbeidsrettighetsrevisorer de benytter i Almería.

Drivhuslandskap med nasjonalpark i bakgrunnen.

Revisorselskapet som gjennomfører Global G.A.P.-sertifiseringene i Almería heter Agrocolor. De har historisk tette bånd til produsentorganisasjonen COEXPHAL, som har som formål å promotere eksport av frukt og grønnsaker fra provinsen til det internasjonale markedet.

I dag er koblingene mellom disse selskapene mindre direkte, men da Agrocolor ble opprettet var det med

⁶⁷ ILO, 2017. [Upgrading agricultural work: A comparative analysis of voluntary certification schemes.](#)

⁶⁸ Danwatch, 2021. [Jordbærplukkere nægtes toiletpauser: Straffes med dage uden arbejde.](#)

⁶⁹ Articles of Interest, 2023. [Inside the factory.](#)

COEXPHAL som en av hovedeierne. Nå har COEXPHAL solgt seg ut, for å gjøre revisorselskapet mer uavhengig. Da vi var på besøk var det allikevel noen antydninger til at forbindelsene mellom revisoren som skal kontrollere næringen og produsentorganisasjonen som jobber for å øke eksporten fortsatt vedvarer: Selskapene har kontorer rett ved siden av hverandre, de byttelånte litt på møterom, spiste lunsj sammen, og flere ansatte hos den ene var tidligere ansatt hos den andre.

En mer betydelig grunn for importørene å gjøre en vurdering av om Agrocolor er det beste alternativet for å revidere arbeidsrettigheter, er at mange av revisorene deres er agronomer. Fagforeningene fortalte at disse revisorene har veldig god kompetanse på å sjekke plantehelse og sprøytemiddelbruk, som også inngår in en Global G.A.P.-revisjon. Men samtidig mener flere informanter at revisorene ikke har tilstrekkelig kompetanse for å gjennomføre GRASP-delen av revisjonen om arbeidsrettigheter. Det gjør kontrollene sårbare for at produsenter kan pynte på, eller i verste fall forfalske, resultater: «De [revisorene] vet hvordan man undersøker plantene og metodene for skadedyrbekjempelse, men de vet ikke hvordan de skal finlese en lønnslipp for å oppdage fusk», forteller én fagforeningsrepresentant.

Fagforeningslederen i SOC-SAT sier at det i prinsippet ikke er noe problem med hvilke krav som stilles av nordeuropeiske importører, og at disse er strenge nok, men at de ikke etterprøves i stor nok grad. «Om dere [nordeuropeiske dagligvareselskaper] faktisk skulle sjekket og gjennomført alle kravene deres ville dere ikke fått en eneste tomat herfra», forteller han.

For å svare på denne utfordringen bør Bama og Coop ha en langt tettere kontakt med relevante fagforeninger som kan gi innsikt i forhold som sjelden eller aldri avdekkes ved revisjoner. I tillegg kan selskapene selv gjennomføre flere besøk og risikobaserte revisjoner, spesielt ved uvarslede besøk. Dette gir større muligheter til å sjekke etterlevelse av de kravene som Bama og Coop stiller i sine etiske retningslinjer.

Dette vil kunne øke transaksjonskostnadene for matimport, men er i tilfelle nødvendig for å i større grad sikre import uten rettighetsbrudd.

Et lengre løp kan innebære at Bama og Coop påvirker Global G.A.P. til å styrke sin metodologi, eller vurderer om det er andre tredjepartsordninger eller revisorselskaper som kan gjøre en grundigere jobb.

6 – Anbefalinger

Norske selskaper som Bama og Coop bør bruke sin påvirkningskraft når de kjøper varer fra utlandet til å sikre og fremme arbeidernes rettigheter. Deres ansvar for å gjøre gode aktsomhetsvurderinger og minimere risiko betyr at de i større grad bør favorisere de leverandørene som aktivt og beviselig jobber for sosial bærekraft. Norske forbrukere ønsker ikke å kjøpe mat som kan være produsert under ulovlige og uverdige arbeidsforhold,⁷⁰ og de to selskapene undersøkt i dette gravearbeidet kan gjøre mer for sikre seg mot rettighetsbrudd i sine leverandørkjeder.

Det er meget positivt at både Bama og Coop sier at de tar våre funn på alvor. De sier begge at de vil følge opp rettighetsbruddene vi har avdekket med leverandørene sine i Spania. For å forbedre menneskerettighetssituasjonen i tomatdrivhusene i Almería som leverer til Norge anbefaler Framtiden i våre hender Bama og Coop å:

- **Øke dialogen med lokale fagforeninger. Disse har god oversikt over rettighetsbruddene som foregår og kan bli viktige samarbeidspartnere i årene fremover.** Etter lovendringen i slutten av 2021 om som har gitt mer stabile arbeidskontrakter sier fagforeningene at det er økende grad av fagorganisering. Dette er en gyllen mulighet for Bama og Coop å støtte denne utviklingen og trekke på ressurser og kunnskap i foreningene.
- **Betale en pris for tomater og andre varer som muliggjør høyere lønninger - og sjekke at dette skjer i realiteten.** En viktig del av dette arbeidet er identifisere hvor mye av kostnaden ved varene som omsettes i lønn til arbeiderne, betale en høyere pris og dele denne informasjonen med fagforeningene slik at de får et større rom i forhandlinger med ledelsen.
- **Stille strengere krav til leverandørenes dokumentasjon på overholdelse av arbeidernes rettigheter.** Arbeidsrettighetsrevisjonsordninger som Global G.A.P. GRASP fanger ikke alltid opp viktige brudd, og i de norske selskapenes avtale med leverandørene har de et mulighetsrom til å i større grad be direkte om dokumentasjon på etterlevelse av retningslinjene.
- **Gjennomføre flere uvarslede besøk til leverandører for risikobaserte revisjoner.** Bama har delt med oss at de gjør slike besøk til en viss grad, men var allikevel ikke klar over rettighetsbruddene vi har avdekket, og kan derfor med fordel styrke dette. Coop oppgir ikke at de foretar slike besøk, og bør prioritere dette når rettighetsbrudd blir avslørt på leverandører med godkjent tredjepartsrevisjon.
- **Bruke sin påvirkningskraft overfor leverandørene til å belønne de som beviselig jobber for bedre sosial bærekraft.** Det kan gjennomføres gjennom bonuser eller andre økonomiske insentiver for å levere dokumentasjon på etterlevelse av selskapenes etiske retningslinjer. Slike intensiver vil også muliggjøre høyere lønninger for arbeiderne.
- **Øke sporbarheten gjennom å inkludere merking på gårdsnivå på forpakning.** Lidl har allerede sørget for at flere leverandører kan markere forpakning på eksportprodukter også med sertifiseringsnummer på gårdsnivå. Dette bør Bama og Coop også begynne med.

⁷⁰ Boston Consulting Group, 2021. [Norwegian Consumer Sentiment 2021](#).

- **Offentliggjøre selskapets leverandørliste**, med navn og adresse til alle leverandører og underleverandører de benytter. Listen bør oppdateres jevnlig, etter hvert som leverandører byttes ut, og minst én gang i kvartalet.
- **Sikre at varslingsmekanismene fungerer og at kritikkverdige forhold blir gjenopprettet når rettighetsbrudd blir avdekket.** Når Bama og Coop angivelig ikke har avdekket noen brudd arbeidernes rettigheter blant sine leverandører i Almería de siste fire årene, samtidig som vi i løpet av kort tid har avdekket flere brudd, tyder dette på systemene deres ikke er gode nok. Selskapene må fremover jobbe proaktivt for å styrke arbeidernes egne varslingsmekanismer, slik at direkte varsler fra arbeidere lettere kan bli fanget opp og prosesser for gjenoppretting igangsatt. Fagforeninger som jobber for arbeidernes interesser, må alltid spille en rolle i slike prosesser.

7 – Vedlegg

Vedlegg 1

Risiko for overtredelse av arbeidsrettigheter i jordbruket i Europa i 2024		
Lav risiko	Middels risiko	Høy risiko
Andorra	Bulgaria	Albania
Belgia	Kroatia	Armenia
Danmark	Kypros	Aserbajdsjan
Estonia	Georgia	Belarus
Finland	Hellas	Bosnia-Herzegovina
Frankrike	Ungarn	Kosovo
Grønland	Italia	Moldova
Island	Latvia	Russland
Irland	Malta	Serbia
Liechtenstein	Monaco	Tyrkia
Litauen	Montenegro	Ukraina
Luxembourg	Nord-Makedonia	
Monaco	Polen	
Nederland	Romania	
Norge	Slovakia	
San Marino	Slovenia	
Storbritannia	Spania	
Sveits		
Sverige		
Tsjekkia		
Tyskland		
Østerrike		

Tabell 3: Riskorangering fra Global G.A.P. Country Risk Classification 2024, som er basert på Worldwide Governance Indicators fra Verdensbanken.

